

NATIONAL MUSEUM - KUMANOVO

PYRAICHMES

VOLUME II

KUMANOVO 2003

UDC: 904:726.1(497.7)

ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВИ КОИТИИУМ НА СКАЛНИТЕ ТОПОСИ НА ВЯРА. ОПИТ ЗА НАЧАЛНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ВЯРА-ОБРЕДНОСТ

SPATIAL AND TEMPORAL CONTINUUM OF THE ROCK-CUT TOPOI OF FAITH. AN ESSAY ON A PRELIMINARY RECONSTRUCTION OF THE FAITH-RITUALISM

През 2000 г. Народният музей в Куманово, Македония, и Институтът по тракология към Българска академия на науките в София стартираха изпълнението на научно-изследователски проект "Пирехъм (Pyræichmês) – археологически, исторически и етнологически изследвания на обредната култура на Траки, Дардани и Пеони". Той е вдъхновен от директора на музея г-н Йовица Станковски.

По време на теренните изследвания през 2000 и 2001 г. имах възможността да се запозная с малко известни и/или непубликувани скални светилища на територията на Република Македония.¹ Тези наблюдения и приносите на колегите ми дават възможност да разширя изследванията си върху скалните светилища и мега-комплекси като тополи на вяра.

In 2000 the People's Museum in Kumanovo, Macedonia, and the Institute of Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia started the accomplishment of the research project "Pyræichmês: Archaeological, Historical and Ethnological Studies of the Ritual Culture of the Thracians, the Dardanians and the Paenians". This project has been inspired and promoted by the Museum Director Jovica Stankovski.

During the 2000 and 2001 field surveys I had the opportunity to become acquainted with little known and/or unpublished rock-cut sanctuaries in Republic of Macedonia.¹ These observations, as well as my colleagues' contributions, allow me to enlarge the scope of my studies on the rock-cut sanctuaries and on the megacomplexes as topoi of faith.

¹ Вж. статиите на Йовица Станковски "Три мегалитни споменици во кумановскиот регион", Недељко Ѓорѓевиќ "Геолошко рекогносцирање терена на археолошким локалитетима у околини Куманова током 2002 године" и Ленка Трајковска "Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с.Пелинце кај Куманово" в настоящия сборник "Пирехъм" II; ср. Станковски 2001.

¹ See the articles by Jovica Stankovski "Три мегалитни споменици во кумановскиот регион", Недељко Ѓорѓевиќ "Геолошко рекогносцирање терена на археолошким локалитетима у околини Куманова током 2002 године" и Ленка Трајковска "Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с.Пелинце кај Куманово" in the present volume "Пирехъм" II; cf. Stankovski 2001.

Изследванията на този тип паметници, въпреки дългогодишната им история, са съсредоточени главно върху определен период или аспект от функционирането им. Едва напоследък започна да се търси тяхното културно-историческо значение в Средиземноморието през древността, но в повечето от обобщенията скалните светилища и мега-комплекс от територията на България и Македония не присъствуват, макар че голяма част от паметниците в България са въведени в научно обръщение. Изследванията на македонските светилища е вече в ход и се надявам, че в скоро време много от тях ще станат достояние на занимаващите се с вярванията и обредността на общества и народи извън гръцките полиси.

Начални наблюдения на скалните свети места, светилища по планински върхове, свещени заградени терени, темени, естествени светилища (по възприетата английска терминология - *sacred places, peak sanctuaries, sacred enclosures, temenae, natural sanctuaries*) в Средиземноморието се извършват още през втората половина на XIX в.² Тези обекти са разположени на различна надморска височина и някои елементи на топографските им характеристики са типични за всички – избраният терен е с голяма видимост, често със стърчащи скали и цепнатини в тях, от върха се спуска наклонена тераса, огрявана от слънцето. Скално изсечените пещери-утроби и скалните гробници са също винаги ситуирани на места с добра видимост и са огрявани от слънцето.

Despite the many-year investigations of this type of monuments, their study is still mainly focused on a certain period or on a certain aspect of their functioning. It has been only recently that their cultural and historical importance in the context of the ancient Mediterranean world began to be considered. However, the rock-cut sanctuaries and the megacomplexes known on the territories of Bulgaria and of Macedonia are absent in most of the general works, although a great part of the monuments from Bulgaria have already been announced to the scholarship. The investigations of the Macedonian sanctuaries is already in progress, and I believe that many of them will soon become known to the specialists dealing with the faith and the rituality of the societies beyond the Greek poleis.

The first observations of sacred places, peak sanctuaries, sacred enclosures, temenae and natural sanctuaries in the Mediterranean were done as early as the second half of the 19th century.² These sites are located at a different altitude and some of their topographic features are common for all of them: the chosen place is conspicuous, often with protruding rocks with clefts and crevices, a slanting terrace coming down from the top, upon which the sun shines. The rock-cut grottoes-wombs and the rock-cut tombs are usually also located at well visible places and illuminated by the sun.

² Подробна библиография и каталози на изброените обекти на о-в Крит, островна и континентална Гърция вж. у Rutkowski 1986. За *sacred grottoes in Crete* see Rutkowski-Nowicki 1996.

² Detailed bibliography and catalogues of the above mentioned kinds of monuments on the island of Crete, on the Greek islands and in Greek mainland see in: Rutkowski 1986. On *sacred grottoes in Crete* see Rutkowski-Nowicki 1996.

Скалните планински светилища не са щателно проучвани, като се изключат някои обекти на о-в Крит. Дори когато са извършвани археологически разкопки, много съществени елементи са останали встрани от вниманието на археолозите.³ Тези обстоятелства затрудняват по-нататъшната интерпретация на първокласни за изследванията на вярата-обредност обекти, някои от които, при това, са продължили да играят роля в религиозния живот на хората и след античната епоха. Те представляват хилядолетни топове на вяра. На този аспект, който би могъл да даде ключ за разбирането им, не се обръща внимание и до сега.

Получените към настоящия момент изследователски резултати позволяват да се направят известни заключения и да се очертаят хипотези за по-нататъшни проучвания. Основните въпроси, които стоят през учените, могат да бъдат формулирани по следния начин:

1. Кога в средиземноморските култури скалата се превръща в абстракция на вярата и начева използването ѝ като място за общуване с божествените начала? Осмисля ли се скалата като метафора на един от четирите (въздух, вода, земя, огън) космогонични елементи, на Земята?

2. Може ли отделни свещени камъни, за които имаме не малко писмени и археологически свидетелства за цялото Средиземноморие, да са веществени назовавания на всераждащата божествена същност? Били ли са те възприемани като присъствие на богове и на антроподемони и/или като свещена материя (камък/глина), от която, според мита, Прометей бил създал хората?

The rock-cut mountain sanctuaries have not yet been well studied, with the exception of some sites on the island of Crete. Even when archaeological excavations had been carried out, very significant elements often escaped the attention of the archaeologists.³ These circumstances make difficult the further interpretation of first-rank sites in view with the faithrituality studies, some of which continued to play an important role in the religious life of the people posterior to the Antiquity. They represent millennium-old topoi of faith. This aspect, which could give the key for their understanding, still lacks attention.

The research results obtained so far could offer some conclusions and the possibility to outline hypotheses for further research. The major set of questions, faced by the scholars, can be stated as follows:

1. When was the rock perceived as an abstraction of faith and when did its use as a place for a communication with the divine principles start in the Mediterranean cultures? Was the rock thought of as a metaphor for one of the four (air, water, earth and fire) cosmogonic elements on Earth?

2. Could the individual sacred stones, on which we have numerous written and archaeological pieces of evidence from all over the Mediterranean, be the material designation of the all-bearing divine essence? Were they perceived as a presence of gods and of anthropodaimons, and/or as a sacred substance (stone/clay), of which, according to the myth, Prometheus created the people?

³ Вж. конкретните забележки на Rutkowski 1986: 11-12 за проучването на цялостната територия на светилищата, както и за анализа на откритите находки.

³ Cf. the specific remarks by Rutkowski 1986: 11-12 on the investigation of the whole of the sanctuary territory, as well as on the analysis of the discovered finds.

3. Често се мисли, че свещените естествени пещери и скално-изсечените пещери-утроби внушават представа за всераждащата функция на Земята-Майка.⁴ Това мнение обикновено елиминира останалите функции на паметниците. По-неже те са типични места за посвещение, не са ли вярвани като вход/изход, през който вярващият влиза в контакт с божествения разум?

4. Сложните скални мега-комплекси не са ли всъщност места, където чрез обредни действия човекът (индивидът) и групата (социумът), водени и направлявани от жреци, се превръщат в част от цялостно функциониращ организъм в непрекъснато повтарящия се цикъл на сътворяването, раждането, смъртта и новото раждане на Космоса?

5. Заради конкретната им историческа съдба, различните етнокултурни региони в Средиземноморието предпоставят своя специфика във вярата-обредност и по отношение на местата на изповядването ѝ. Усещането, че в някои от тях времето е спряло, а другаде то тече с различна скорост, е осезателно. Тази диахрония наистина затруднява изследванията, но не дава ли именно тя възможност да се изучават разнolikите форми на духовно проявление?⁵

Недостатъчността на писмените свидетелства за вярвания и обредност в скални светилища и около свещени камъни в Средиземноморието се компенсира от запазени археологически обекти и от реликтивно съхранявания фолклор на средиземноморските народи. Данните по-

3. It is often considered, that the sacred natural caves and the rock-cut grottoes-wombs imply the notion of the all-bearing function of the Mother Earth.⁴ This statement usually eliminates the rest of the monument functions. As they were typical places for initiations, were they not considered as an entrance/exit, through which the believer contacted the divine intellect?

4. Were the big rock-cut mega-complexes actually not places where, accomplishing the rites, the human being (the individual) and the group (the *socium*), under the guidance of priests, become a part of the whole functioning body in the constantly recurrent cycle of creation, of birth, of death and of new birth of Cosmos?

5. According to their specific historical fate, the different ethno-cultural regions in the Mediterranean demonstrate their own specific features in the faith-ritualism, related to the places of its confession. The perception that the time has stopped in some areas, while in the others it is running with different speed, is quite real. This diachrony really makes the investigations difficult, but, is this not just the possibility to study the multifaced forms of spiritual expression?⁵

The preserved archaeological sites and the survivals in the Mediterranean folklore could possibly compensate us for the insufficient pieces of written evidence on the beliefs and the rites at rock-cut sanctuaries and around

⁴ Вж. Елиаде 2000: 28-56 за сексуализирания свят, включително и на пещерите, рудите и скалите.

⁵ Дефинирането на диахронното развитие на Елада и Тракия и въвеждането на термина Микенска Тракия преди 30 години от Фол 1972: 38-68 даде тласък на изследванията на "най-многобройния народ след индийския" (Her. 5.3.1 Legrand/Feix).

⁴ Cf. Eliade 2000: 28-56 on the sexualised world, including the caves, the ores and the rocks.

⁵ The defining of the diachronic development of Hellas and of Thrace, as well as the introduction of the term Mycenaean Thrace 30 years ago by Фол 1972: 38-68 had a significant impact on the study of "the biggest nation in the world, next to the Indians" (Her. 5.3.1 Legrand/Feix).

казват, че отношението общество – природа (култура - натура) не функционира чрез противопоставяне, а чрез непрекъснато взаимодействие, при което двата фактора се интегрират и хармонизират. Именно скално-изсечените мега-комплекси в Средиземноморието са местата, където вярването е изказвано на всички езици на обряда. Обредността в тези комплекси би следвало най-вероятно да бъде характеризирана като синтез на различните езици (вербални, действени, цветови, музикални, изобразителни), чрез който вярващият е бил в синхрон с Божественото, равнозначно на Космос, и се е осъзнавал като частица от него.

Въз основа на тази постановка, формулирана по почти двувековните натрупвания в изследванията на скалните мега-комплекси бих могла да предложа първоначални отговори на някои от зададените въпроси.

Полагането на дарове в скалните цепнатини и естествени пещери е най-добре изследвано на о-в Крит. То е регистрирано в някои от високопланинските светилища (peak sanctuaries) още през ранно-минойския период.⁶ Разкопките в "Градище Пелинце" в района на Куманово недвусмислено доказват, че в края на енеолитната епоха скалните цепнатини и вдлъбнатини са използвани за общуване с божественото – в тях се полагат дарове, обграждат се с кръгове от камъни и се засипват с пръст. И ако на о-в Крит и на други места в Средиземноморието на тези свети места са били развити скално-изсечени и градени комплекси, то в "Пелинце", както сочат намерените материали, столетия наред е запазена най-архаичната

sacred stones in the Mediterranean. The data have demonstrated that the relation society - nature (culture - nature) does not function through an opposition, but through a constant interaction, when the two factors are integrated and harmonized. The rock-cut megacomplexes in the Mediterranean were just the places where the believed was expressed in all languages of rite. The rituality at these complexes should most probably be defined as a synthesis of different languages (verbal, actional, of colours, musical, pictorial) by which the believer was in synchrony with the Divine, equal to the Cosmos, and recognized himself as a particle of it.

On the grounds of this formulation, based on the almost two-century research work on the rock - cut megacomplexes, I would like to suggest some preliminary answers to the above posed questions.

The deposition of gifts in rock cracks, crevices, fissures and natural caves has best been studied on the island of Crete. It was attested at some peak sanctuaries as early as the Early Minoan period.⁶ The excavations at "Gradishte Pelintse" in the region of Kumanovo have undoubtedly shown that by the end of the Aeneolithic the rock fissures and cuts were used for a communication with the divine: gifts were laid down in them, they were enclosed by stone circles and buried under an earth fill. And if those sacred places on Crete and at other Mediterranean sites were developed into rock - cut and stone - built complexes,

⁶ Обобщено у Rutkowski 1986: pick sanctuaries with catalogue and bibliography – pp. 73-98, sacred caves with catalogue and bibliography – pp. 44-71, natural sanctuaries of the Greek Mainland and the nearby islands with catalogues of high places and sacred enclosures and bibliography – pp. 200-211.

⁶ Summarised in: Rutkowski 1986: pick sanctuaries with catalogue and bibliography – pp. 73-98, sacred caves with catalogue and bibliography – pp. 44-71, natural sanctuaries of the Greek Mainland and the nearby islands with catalogues of high places and sacred enclosures and bibliography – pp. 200-211.

форма на обредност.⁷

Заклучението, че през минойската епоха високопланинските светилища са играели ролята на интегративни центрове на вяра и власт, изказано за о-в Крит,⁸ би могло да се приеме и за древна Тракия, Пеония и Дардания. Специфичното допълнение за тези земи се състои в диахронията на интегративната традиция в някои от тях през и след Късната Античност. Такива скално-изсечени светилища – центрове на вяра и власт в Елада – са, примерно, Кабириона в Тива,⁹ Делфи и прорицалището на Трофоний в Лебадея (разглеждано и като *iatromantic sanctuary*).¹⁰ Те прерастват в големи мистериални средища за посвещения. Сведението на Paus. 9. 39. 1-14 Rocha-Pereira за прорицалището на Трофоний е привлечено от Н. Betz при анализа му на магически папирус от късен 3 или ранен 4 в. сл. Хр.¹¹ Разглеждайки от обредна гледна точка текста на папируса и магическите формули за ритуално слизане в подземния свят (катабазис), както и описаната от Павзаний обредност, Н. Betz характеризира свещенодействията и формулността като орфически.¹²

Павзаний е премълчал доста подробности в своето описание, тъй като самият той е бил посветен и е получил оракул в пещерата на Трофоний. Въпреки това, неговият разказ поразително пресъздава много от скално-изсечените мегакомплекси в Родопите. Тук ще се ограничи

“Pelintse”, as the discoveries demonstrate, preserved the most archaic form of ritualism for centuries.⁷

The conclusion that the peak sanctuaries played the role of integrative centres of faith and power in the Minoan period, reached already for the island of Crete,⁸ could be accepted as valid for ancient Thrace, Paeonia and Dardania as well. The specific supplement for these areas then would be the diachrony of the integrative tradition in some of them, reaching or continueing even after the Late Antiquity. Such rock-cut sanctuaries, centres of faith and power in Hellas, are, for example, the Teban Kabeirion,⁹ Delphi and the oracle of Trophonios in Lebadeia (considered as an *iatromantic sanctuary*).¹⁰ They grew into big mystery centres of initiations. The evidence by Paus. 9. 39. 1-14 Rocha-Pereira on the oracle of Trophonios was quoted by H. Betz when analysing a late 3rd or early 4th century AD magic papyrus.¹¹ Considering from a ritual point of view the text of the papyrus and the magic formulae for the ritual descent to the nether world (*katabasis*), as well as the ritualism described by Pausanias, H. Betz defines the rites as Orphic.¹²

Pausanias had passed in silence many details in his account, himself being an initiate, and having received a prophecy at the grotto of Trophonios. Despite this fact, his narration reproduces surprisingly closely many of the rock - cut

⁷ Трајковска 1999.

⁸ Wright 1995.

⁹ Schachter 1986: 66-112.

¹⁰ За скалните ниши вж. Fossey 1988: 345; цялостно изследване с всички писмени, епиграфски извори и резултати от археологически разкопки вж. у Schachter 1994: 66-89.

¹¹ Betz 1980: 287 и специално бел. 2 и 3 за сигнатурите на папирус Michigan inv. 7 по различните издания.

¹² Betz 1980: 292-293.

⁷ Трајковска 1999.

⁸ Wright 1995.

⁹ Schachter 1986: 66-112.

¹⁰ On the rock-cut niches cf. Fossey 1988: 345; a profound study, that has gathered all written and epigraphic pieces of evidence, as well as the results from the archaeological excavations see in: Schachter 1994: 66-89.

¹¹ Betz 1980: 287 and especially notes 2 and 3 on the signatures of the Michigan papyrus inv. 7 in the various editions.

¹² Betz 1980: 292-293.

с напомнянето, че само в тази планина са документирани до сега няколко дузини скално-изсечени пещери, повечето от които в мега-комплекси. Седем от тях са с добре оформени отвори на покрива, които са били затваряни с каменни плочи.¹³ Естествената пещера “Тангардък кая” в Кърджалийска област, Източни Родопи, е била допълнително обработвана. Археастрономическите изследвания показват, че между 2000 и 1000 г. пр. Хр., по време на зимното слънцестоене, преминаващият през оформения като фалос входен отвор слънчев лъч е падал върху олтар с формата на вулва.¹⁴ В близките скали около скално-изсечените пещери-утроби, а понякога и върху самата скала, в която те са издълбани, могат да се видят олтари и жертвеници с улеи. Мистериално-посветителна обредност в скално-изсечените пещери-утроби се е извършвала на определени дни по слънчевия календар. Мистите са наблюдавали проникването на слънчев лъч в скална утроба като космогонична метафора на хиерогамната връзка на паредрите Велика богиня-майка–Син-Слънце, която представлява ядрото на устната орфическа вяра. Тази идея е продължена във времето, но с други средства, както отлично се доказва от подмогилния храм “Шушманец” край гр. Шипка, Казанлъшко. В него слънчевият лъч е материализиран като измазана с блестящо бяла штукатурка дорийска колона, която свързва върха на купола и олтара в центъра на пода на кошеровидното помещение.¹⁵

В контекста на устния орфизъм може да се интерпретира и сведението на Paus. IX. 29. 3 Rocha-Pereira. Описвайки планината на музите Хеликон в Беотия, той съобщава, че там, зад релефно скално изображение на кърмачката на музите

megacomplexes in the Rhodope Mountains. Here I would like just to remind that in this mountain only a couple of dozens of rock - cut grottoes have so far been recorded, most of which in megacomplexes. Seven of them have well cut openings on the roof that had been closed by stone slabs.¹³ The natural cave “Tangarduk Kaya” in the region of Kurdjali, in the eastern Rhodope Mountains, was additionally carved. Archaeoastronomic measurements and calculations show that between 2000 and 1000 BC., on the day of the winter solstice, the sun rays passing through the phallos - shaped opening, shined upon an altar in the form of a vulva.¹⁴ The rocks near the rock-cut grottoes-wombs, and sometimes even the rock itself where the grottoes were cut, bear altars and sacrificial altars with grooves. Mysterial and initiative ritualism was performed in the rock-cut grottoes on specific days chosen according to the solar calendar. The mystae watched the penetration of the sun rays into the rock womb as a cosmogonic methaphor of the *hierogamos* between the *paredroi*: the Great Mother Goddess and her Son, the Sun; this sacred marriage was the core of the oral Orphic belief. This idea continued later on, although conveyed by other means, as it is perfectly well proven by the under-tumular temple near the town of Shipka, region of Kazanluk. There, the sun ray had been materialized by the Doric column, plastered with shining white stucco, which connects the top of the dome and the altar on the centre of the floor of the bee-hived room.¹⁵

The passage by Paus. IX. 29. 3 Rocha-Pereira could also be interpreted in the context of the oral Orphism. Describing Helicon, the mountain of the

¹³ Фол В. 1993:18-27 и цит. лит.

¹⁴ Стоев и колектив 2001.

¹⁵ Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60 и цит. лит.

¹³ Fol V. 1993:18-27 with references.

¹⁴ Стоев et al. 2001.

¹⁵ Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60 with references.

Евфема (Добрата слава), имало изображение на Лин. То било издялано на неголяма скала, в която била изсечена пещера. На това място един път годишно вярващите извършвали жертвоприношение на музите, а преди тях – на Лин, син на Урания и на Амфимар (син на Посейдон), като на херой. Семантичката връзка между пещери-прорицалища и херои от орфическия кръг предоставя и сведението за Резос, тракийския цар-жрец, който след смъртта си съобщавал волята на Дионис в пещера в Пангей, т.е. в утробата на Великата богиня-майка-Планина.¹⁶

Най-ранното възможно религиозно осмисляне на скално-изсечените обекти и паметници, съставено на старогръцки език принадлежи на Ферекид от Сирос (6 в. пр. Хр.), предадено ни от Порфирий (3 в. сл. Хр.). То гласи: "Pherekydes of Syros speaks of recesses and hollows and caves and doors and gates and he intimates that through these are the births and departures of the souls"¹⁷ Тези редове на един от прочутите елински космолози и митографи на 6 в. пр. Хр., който се нарежда между създателите на старогръцките космологични и митологични литературно-философски сюжети, могат да се сметнат и за съвременен етноложки запис, ако се публикуват без да се посочи авторът им. Те са типично фолклорно сведение за вярванията в планинските области на Югоизточна Европа, каквито теренните експедиции често документират по разкази на местни жители. Записите на поверия предоставят обяснение на скално-изсечените паметници във формата на реликтова традиция. В такава традиция, която одухотворява различни

Muses, in Boiotia, he accounts that there, behind a relief rock-cut image of Euphema (Good Glory), the nurse of Muses, there was an image of Linos. This figure was carved in a not very big rock, where a grotto had also been cut. Once a year the believers sacrificed to the Muses on this spot, but before that - to Linos, the son of Urania and of Amphiaraios (son of Poseidon), as a hero. The semantic relation between grottoes as oracle places, and heroes from the Orphic circle is also demonstrated by the story about Rhesos, the Thracian king-priest, who, after his death, announced the will of Dionysos in a cave in the Pangaion Mountain, i.e. in the womb of the Great Mother Goddess-Mountain.¹⁶

"Pherekydes of Syros speaks of recesses and hollows and caves and doors and gates and he intimates that through these are the births and departures of the souls"¹⁷ The testimony of Pherekydes (6th century BC) quoted by Porphyry (3rd century AD) is the earliest possible religious rationalisation of the rock-cut sites and monuments written in Ancient Greek. These lines by one of the well-known Greek cosmographers and mythographers may be even considered as a contemporary ethnological record, unless the name of their author is published. They are a typical folklore testimony for the beliefs in the mountain regions in South - Eastern Europe, which the survey teams frequently register according to stories by local inhabitants. The records of beliefs explain the rock-cut monuments in the form of a relic oral tradition. In such a tradition, which animates different sites, the Greek literary and philoso-

¹⁶ Fol V. in: Fol et alii 2000: 55.

¹⁷ Porph. De antro nympharum 31 Seminar Classics 609 – State University of New York), translation by Schibli 1990.

¹⁶ Fol V. in: Fol et alii 2000: 55.

¹⁷ Porph. De antro nympharum 31 Seminar Classics 609 – State University of New York), translation by Schibli 1990.

обекти, старогръцкото литературно-философско виждане за “душата” и за нейното отиване и пребиваване в подземния свят, ще изчезне. То се заменя с “човек/същество”, който/което “влиза–излиза”, независимо дали е в антропоморфен или зооморфен образ, т.е. съдържа отзвук от устната орфическа вяра в безсмъртието.¹⁸

Реинтерпретирането на писмените извори, които предоставят данни за скално-изсечени светилища, почитане на скали и камъни, е наложително от гледна точка на скално-мегалитната обредност в контекста на устния орфизъм и на новите наблюдения на терена. Текстът на Paus. 8. 15.1-4 Rocha - Pereira, в който се разказва за обредността в чест на Деметра Елевсиния, описва и хиерона pétroma. В него се съхраняват prósopon на богинята и свещените слова (grammata) за мистериалните посвещения. Понеже пасажът е вече анализиран,¹⁹ тук бих допълнила, че в някои от големите скални комплекси като “Татул”, “Харман кая”, Кърджалийска област, и “Глухите камъни”, Ивайловградски район в Източните Родопи, в които е изповядвана сложна обредност, има изсечени скални пещери. Те много често са тълкувани като “гробници”, но далеч по-вероятно е тези скални пещери-утроби да са изпълнявали ролята на pétroma. В полза на предположението говорят малките за погребение на възрастен индивид размери на съоръженията и жлебовете покрай входния отвор, върху които е лягал капак за затварянето му.

Неоформените скални късове и/или метеоритни камъни²⁰ са изглежда

phical point of view on the “soul” and on its going and sojourn in the Underworld (*metempsychosis*), is being replaced by a “human/creature”, who/which enters/exits, independently of his/its zoomorphic or anthropomorphic image, i.e. it contains an echo of the oral Orphic faith in immortality.¹⁸

It is necessary to re-interpret the written sources which provide data on the rock-cut sanctuaries and on the worship of rocks and stones from the point view of the rock and megalithic ritualism in the context of the oral Orphism and according to the new survey observations. The text by Paus. 8. 15.1-4 Rocha-Pereira, where he relates the rites in the worship of Demeter named Eulisinia, also describes the heroon pétroma. There the prósopon of the Goddess and the sacred words (grammata) for the mystery initiations were kept. The passage has already been analysed,¹⁹ so here I would only add that there are caves cut in the rocks in some of the big rock-cut complexes as “Tatoul” and “Harman Kaya”. region of Kurdjali, and at “Glouhite Kamuni”, region of Ivaylovgrad in the Eastern Rhodopes, where a complex ritualism was performed. They have often been interpreted as “tombs”, but more probably these rock-cut caves-wombs played the role of pétroma. This suggestion finds support in the rather small dimensions for an adult burial, as well as in the grooves that run around the entrance opening where a closing stone lid was once fitted.

Unshaped rock pieces and/or meteorite stones²⁰ seem to be the earliest

¹⁸ See Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60; cf. Фол В. 1996; 2000: 26-38.

¹⁹ Fol V. 2001.

²⁰ За почитта към метеоритни камъни и металургията вж. Елиаде 2000: 13-20 и цит. лит.174-176.

¹⁸ See Fol V. in: Fol et alii 2000: 41-60; cf. Фол В. 1996; 2000: 26-38.

¹⁹ Fol V. 2001.

²⁰ За почитта към метеоритни камъни и металургията вж. Елиаде 2000: 13-20 и цит. лит.174-176.

едни от най-древните веществени назовавания на присъствие на богове. Описвайки района на Орхомене, Павзаний съобщава, че орхоменците почитат (обикновени) камъни и разказват, че са паднали от небето по времето на Етеокъл. Статуи, "направени по всички правила на изкуството, също от камък", орхоменците започнали да издигат чак по времето на самия Павзаний (Paus. 9. 38. 1 Rocha-Pereira). Paus. 9. 24. 3 Rocha-Pereira споменава, че в Хиета, Беотия, се издига храм на Херакъл, в който болните могат да намерят изцеление. В този храм статуята на Херакъл е "направена по стар обичай" и всъщност представлява "груб камък без каквато и да е обработка". Понататък в същата девета книга, в която описва Беотия, Paus. 9. 27. 1 Rocha-Pereira разказва, че теспийците от най-древни времена почитат Ерос. Павзаний не знае кой от теспийците е установил този бог да се почита повече от другите богове. Теспийците притежават много древно изображение на бога във вид на неодялан камък. Орфическият характер на тази вяра в Ерос е обяснен от Paus. 9. 27. 2 Rocha-Pereira. Той изрично подчертава, че става дума за Ерос, възпяван в химни от Олен, Памфос и Орфей, изпълнявани от Ликомидите от дема Флиа в Атика по време на свещените тайнства. Павзаний твърди, че с чел тези химни когато е трябвало да говори с факлоносците, но за това "няма да пише". Полемизирайки с тези, които вярват, че Ерос е най-младият бог, син на Афродита, Павзаний напомня, че Хезиод или този който е създал "Теогония" под това име, е написал, че в началото е бил Хаос, след това са се появили Земята, Тартар и Ерос. Вероятно имайки предвид различни генеalogии на Ерос, възпети от Сафо от Лесбос, Павзаний съобщава, че написаното от нея противоречи на другите автори.

material designations of a divine presence. Describing Orchomenos, Pausanias accounted that the Orchomenians "worship the stones most, and say that they fell for Eteocles out of heaven". The Orchomenians began to erect statues. "The artistic images were dedicated in my time, and they too are of stone", says Pausanias (Paus. 9. 38. 1 Rocha-Pereira). Paus. 9. 24. 3 Rocha-Pereira mentions that there was a temple of Heracles at Hyettus, Boiotia, where "the sick may get cures". "There is an image not carefully carved, but of unwrought stone after the ancient fashion." Further on, in the same book where he accounts about Boiotia, Paus. 9. 27. 1 Rocha-Pereira says that the Thespians have worshipped Eros since ancient times. Pausanias did not know who had set the custom that Eros was worshipped more than the other gods. The Thespians possessed an ancient image of the god in the shape of a unfinished stone. The Orphic nature of this belief in Eros is explained by Paus. 9. 27. 2 Rocha-Pereira. He expressly pointed out that it was just this Eros who had been celebrated in hymns by Olenos, Pamphos and Orpheus, performed by the Lykomidae from the Phlya deme in Attica during the mystery rites. Pausanias stated that he read these hymns when he had to speak to the torch bearers, but he "would not write" on that matter. Arguing with those who believed that Eros was the youngest god, the son of Aphrodite, Pausanias reminded that Hesiodos, or the author who wrote "Theogony" under his name, affirmed that it was the Chaos in the beginning, after that the Earth, Tartaros and Eros appeared. Probably having in mind the different genealogies of Eros, sung of by Sappho from Lesbos, Pausanias tells us that her verses contradicted the opinions of the other authors.

В беотийската Тива е почитан камък Софронистър (словежлац до разум), с който Атина ударила по главата обезумелия Херакъл, за да не убие Амфитрион (Paus. 9. 11. 1-7 Rocha-Pereira), а в Панопей – два грамадни камъка. За тях се вярва, че били останали от глината, от която Прометей направил човешкия род, тъй като издават миризма на човешка кожа (Paus. 9. 4. 3 Rocha-Pereira).

Типологията на скално-изсечените паметници е, разбира се, условна. Тя обхваща в най-общи линии свещени камъни и скали, скално-изсечени пещери-утроби, гробници, вотивни ниши, жертвеници, очистителни басейни и олтари, които се срещат поединично или в групи. Най-често те са съсредоточени в мега-комплекси на високи скални плато, обърнати към една от слънчевите посоки. Нерядко са установени и документирани стълби, тронове и площадки, които най-вероятно са служели за астрономически наблюдения.²¹ Много от тях са функционирали през езическата Античност и след християнизирването на населението. Като места за почитане на светци, скалите продължават да даряват с чудодейна вяра за здраве, плодовитост и мир при извършването на жертвоприношение (курбан), полагане на дарове (олно, цветя, хляб, вотиви), както и с песенни и танцови свещенодействия.

В такъв пространствено-временен континуум започва да се изяснява, че идентификацията на топонемите на вярата включва както Земята като един от четирите основни космогонични елемента, така и небесни тела, на първо място Слънцето-Огънят. Вярващите извършват

A Sophronister (bringing reason) stone, with which Athena hit frenzied Heracles on the head to prevent him from killing Amphitriion, was worshipped in Boiotian Thebes (Paus. 9. 11. 1-7 Rocha-Pereira). Two huge stones were worshipped at Panopeion. It was believed that they had remained from the clay used by Prometheus to make the human race, because they smelled like a human skin (Paus. 9. 4. 3 Rocha-Pereira).

The typology of the rock-cut monuments is, of course, relative. It generally includes sacred stones and rocks, rock-cut grottoes-wombs, tombs, votive niches, sacrificial altars, purification basins and altars, which occur single or in groups. Most often they are concentrated on high rock plateaus, facing one of the sun directions. Sometimes steps, thrones and platforms were discovered and recorded, which were most probably used for astronomical observations.²¹ Many of them were functioning during the pagan Antiquity and later on, after the conversion of the population to Christianity as well. As places for the worship of saints, the rocks continue to offer a miraculous faith and hope for health, fertility and peace, when a sacrifice (*kourban*) is performed, when gifts (vegetable oil, flowers, bread, votives) are being laid down, or when songs and dances accompany the rites.

In such a spatial and temporal continuum, it is now becoming clear that the identification of the *topoi* of faith includes the Earth as one of the four principal cosmogonic elements, as well as the celestial bodies, the Sun-Fire

²¹ Вж. типология на скално-изсечените паметници в Фол В. 1993: 14-76; 2000: 46-110;

за археоастрономическите изследвания на скално-изсечени светилища в Родопите вж. Radoslavova-Stoev 1989; Стоев и колеги 2001; за о-в Крит вж. Blomberg-Henriksson 1993.

²¹ Cf. typology of the rock-cut monuments in: Фол В. 1993: 14-76; 2000: 46-110;

on the archaeoastronomic investigations of the rock-cut sanctuaries in the Rhodope Mountains see: Radoslavova-Stoev 1989; Стоев et al. 2001; on the island of Crete cf. Blomberg-Henriksson 1993.

своята обредност като средство да установят съотношения с космически явления и, следователно – хармония в социума. При положение, че свещените камъни представляват знаци за божествено присъствие, те биха могли да бъдат мислени като назовавания на богове и на антроподемонизирани покровители, по-светители, владетели, прорицатели. Проблемът за “камъкът-глина” (първома-терията на Прометей, съгласно мита) за сега би могъл да бъде поставен, но бъдещото му решаване ще бъде вписано по обща хипотеза за “ролята на камъка” в антропогенезиса въз основа на широк кръг данни от индоевропейска и семитска (семито-хамитска) културно-историческа среда.

Едва ли може да има съмнение, че представата за “вход-изход”, т.е. за преминаване в Отвъд, е вложена в скални топоси на вяра. Самият цикъл Живот–Смърт–Ново раждане е мислен във функционалността на Великата богиня – майка, която е и Планина (Планинска майка). Този цикъл, който възпроизвежда и социумът, формира обредността в скално-изсечените мега-комплекси, за да бъде потърсен балансът между вселената и хората. Под друга форма и напълно в рамките на християнството и алианството тези паметници продължават да бъдат почитани в старото си предназначение за укрепване на житейския кръговрат.

Убедена съм, че по-нататъшните съвместни теренни и кабинетни проучвания на българо-македонския екип по проекта “Пирехъм” ще допринесат за изясняването на вярата-обредност и на видовете обредности в скално-мегалитната среда на духовното пространство на Пеони, Дардани и Траки.

ranking the first. The believers performed their ritualism as an instrument to set relations with the cosmic phenomena and hence, a harmony in the *socium*. If the sacred stones are signs of a divine presence, they could be considered as designations of gods and anthropodemonized patrons, devotees, rulers, and prophets. For the moment being, the “stone-clay” problem (the original substance of Prometheus) can be proposed for discussion, but its future solution lay in the more general hypothesis on the “role of the stone” in the anthropogenesis on the grounds of a large group of evidence from the Indo-European and Semitic (Semitic-Hamitic) cultural and historical milieu.

It could hardly be doubted that the notion about an “entrance-exit”, i.e. about the transition to the nether world, was implied by rock-cut *topoi* of faith. The cycle of Life - Death - New Birth itself was considered within the functions of the Great Mother Goddess who was a Mountain (Mother Mountain) as well. This cycle, reproduced for the society as well, shaped the ritualism at the rock-cut megacomplexes in order to establish a balance between the universe and the human beings. In another form, and complied with the Christianity and the Alian cult, these monuments continue to be worshipped with their ancient purpose for a consolidation of the life cycle.

I am convinced that further joint field surveys and studies of the Bulgarian-Macedonian team on the “Pyraichmês” project will significantly contribute to the understanding of the faith-ritualism, and of the types of rites performed in rock-cut and megalithic environment within the spiritual space of the Paeonians, Dardanians and Thracians.

BIBLIOGRAPHY
BIBLIOGRAPHY

- Елиаде М. 2000. **Ковачи и алхимици**. Хемус. София.
- ПЕРПЕРЕК I = ФОЛ В. (Съставител) 2001. **Перперек I. Перперек и прилежащият му микрорегион. Комплексно изследване на хилядолетен мултирелигиозен център в Източните Родопи**. НБУ. София.
- СТАНКОВСКИ J. 2001. Праисторическо светилище во с. Шопско Рударе – Краговско. В: **ПЕРПЕРЕК I**: 236-235.
- СТОЕВ Ал. и КОЛЕКТИВ. 2001. Пространствена ориентация и акустична реверберация в пещерното светилище Тангардък кая, край с. Илиница, Кърджалийска област. В: **Перперек I**. 226-235.
- ТРАJKОВСКА JI. 1999. Градиште Пелинце. Истражување на секторот Две Могили. – **Macedoniae Acta Archaeologica**. Број 15, 1996-1997: 47-61.
- ФОЛ А. 1986. **Тракийският орфизъм**. Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”. София.
- ФОЛ В. 1993. **Скалата, конят и огънят. Рання тракийска обредност**. Аргес. София.
- ФОЛ В. 1996. **Забравената светиня**. Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”. София.
- ФОЛ В. 2000. **Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия**. Университетско издателство “Св. Кл. Охридски” & Demax.
- BETZ H. D. 1980. Fragments from a catabasis ritual in a Greek magical papyrus. – **History of Religions**. Vol 19. № 4, may 1980: 287-295.
- BLOMBERG M. – G. HENRIKSSON 1993. Minos Enneoros: Archaeo-astronomical light on the priestly role of the king in Crete. – HELESTRÖM P. – BR. ALROTH. (Eds.) 1996. **Religion and Power in the Ancient Greek World. Proceeding of the Uppsala Symposium 1993 (=Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilization 24)**. Acta Universitatis Upsalensis. Upsala: 27-39.
- FOL A.– K. JORDANOV– K. POROZHANOV– V. FOL 2000. **Ancient Thrace**. International Foundation *Europa Antiqua* & Institute of Thracology. Sofia.
- FOL V. 2001. Пётроца. В: **Скални и мегалитни паметници – проблеми и пътника за тяхното разрешение**. Нов Български Университет. София: 50-53 (in English).
- FOSSEY J. M. 1988. **Topography and Population of Ancient Boiotia**. Ares Publishers. Chicago.
- RADOSLAVOVA T.–СТОЕВ А. 1989. Astronomical traces in ancient rock monuments in Bulgarian lands. In: **Archeologia e Astronomia. Colloquio Internazionale, Venezia 3-6 Maggio 1989**. Giorgio Bretschneider Editore: 176-179. Tav. XLVII-XLVIII = *Rivista di Archeologia*, supplementi 9.
- RUTKOWSKI B. 1986. **The Cult Places of the Aegean**. Yale University Press. New Haven and London.
- RUTKOWSKI B. 1994. **Petsophas: A Cretan Peak Sanctuary**. Art and Archaeology. Warsaw.

- RUTKOWSKI B.–NOWICKI K. 1996. **The Psychro Cave and other Sacred Grottoes in Crete.** Art and Archaeology. Warsaw.
- SCHACHTER A. 1986. **Cults of Boiotia 2. Herakles to Poseidon.** Institute of Classical Studies. University of London. London (= Bulletin Supplement Number 38. 2).
- SCHACHTER A. 1994. **Cults of Boiotia 3. Potnia to Zeus. Cults of Deities Unspecified by Name.** Institute of Classical Studies. University of London. London (= Bulletin Supplement Number 38. 3).
- SCHIBLI H. S. 1990. **Pherekydes of Syros.** Clarendon Press. Oxford.
- WRIGHT J. C. 1995. The Archaeological Correlates of Religion: Case Studies in the Aegean. **Politeia II.** 341-348.